

Leven met zout water

De Elisabethsvloeden: oorzaken, gevolgen en sterke verhalen

Het is 600 jaar geleden dat de Sint-Elisabethsvloed van 1421 de ondergang van de Hollandse Grote Waard inluidde. De ramp maakte veel indruk in die tijd, al was het niet de eerste watersnood in de regio, en ook niet de laatste. Direct erna kwam een even grote vloed aan geruchten, overdrijvingen en wonderverhalen op gang, die tot op de dag van vandaag het beeld van die ramp heeft bepaald.

In de nacht voor Sint-Elisabethsdag in het jaar 1421 brak de dijk bij de sluisen van het dorp Broek in de Grote Waard door.¹ Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. Eerder waren er doorbraken geweest door het te dichtbij delven van *darink* (met zeewater doordrenkt veen) om het kostbare zout te winnen. Daardoor waren delen van de dijk gevaarlijk instabiel geworden. Bovendien waren de uitgebaggerde putten veranderd in brede en diepe stromen die direct aan de westelijke dijken van de waard grensden. Het zeewater kon zo steeds verder het land binnendringen. Het zoute water, dat door een hevige storm hoog opgestuwd werd, stroomde die nacht door het gat en verspreidde zich over de landerijen in noordelijke en oostelijke richting. Het bereikte eerst de dijk langs de Maas en ging daar doorheen, maar op den duur reikte het helemaal tot in het Land van Heusden. Bovendien was dit het laagste deel van de waard, want de eeuwenoude ontginning aldaar was al lange tijd aan het inklinken. Dat het water snel verder kon stromen, werd bevorderd door een stelsel van onbedijkte gantels (kleine watergeulen), evenwijdig aan de Maas, waar de vloed brede geulen van maakte. De vele smalle stroompjes vanaf de hoger liggende Langstraat

(een zandwal ten zuiden van de Maas) en de gegraven turfvaarten konden die hoeveelheid water ook niet afleiden.

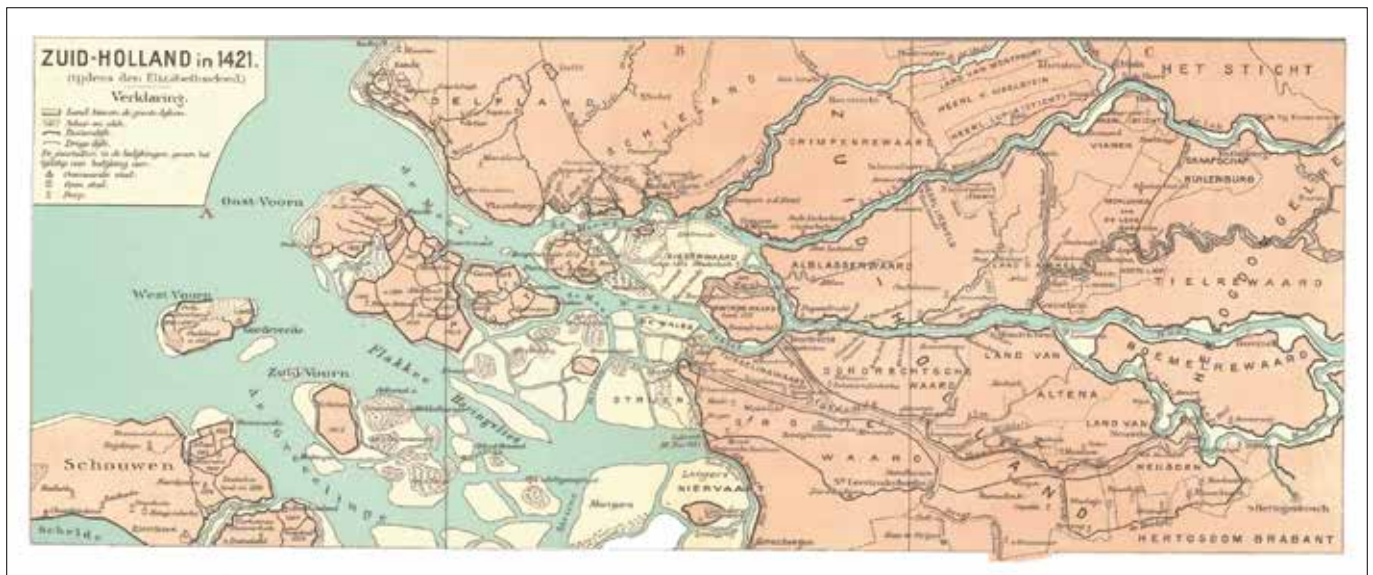
Zoet en zout

De Grote Waard, het gebied tussen Dordrecht en Geertruidenberg tot aan Heusden, was echter niet het enige slachtoffer van deze stormvloed. Ook Zeeuws-Vlaanderen, Zeeland, de Zuid-Hollandse eilanden, het Rijnland tussen Leiden en Haarlem, en Waterland en Kennemerland boven het IJ overstroomden gedeeltelijk. West-Friesland kon net voorkomen dat de lange Omringdijk bij Heerhugowaard doorbrak, maar veel buitendijks land ging daar verloren. Kort hierna, vanaf ongeveer half december, braken door hoog oppervlaktewater van de Rijn, Waal en Merwede op diverse plaatsen dijken door. Na een reeks droge zomers waren kwetsbare, verdroogde en inklinkende veendijken een gemakkelijke prooi. Overstromingen van diverse polders en waarden werden in Duitsland, Gelderland en Zuid-Holland gemeld. Voor de Grote Waard was een doorbraak van de Merwede in de dijk bij de Oude Wiel (een gevolg van een doorbraak uit 1374) bij Werkendam fataal. Ook hier waren de ingeklonken landerijen achter de dijken een makkelijke prooi: het water ▶

Henk 't Jong is historicus.

¹ 18-19 november volgens de middeleeuwse heiligenkalender. Tegenwoordig valt de dag van Sint-Elisabeth op 17 november. Van der Linden, *De Heiligen* (2002), 254.

Rechter buitenpaneel van het Elisabethsaltaar met de overstroming van de Grote Waard, ca. 1490-1495. Schilder onbekend. Bron: Rijksmuseum, Amsterdam.

Kaart van de situatie van de Grote Waard in 1421. Bron: *School-Atlas der Geheele Aarde* door W.J. Thieme & Co, 1921.

verspreidde zich snel over het hele gebied tussen Merwede en Maas tot aan Dordrecht. Die stad kwam als het ware op een eiland te liggen. Wel staken de dijken op de oeverwallen langs de rivieren nog boven het landschap uit. En dat gold natuurlijk ook voor de dorpen, kerken en boerderijen op hun terpen, evenals voor de stenen huizen van de adel of rijke stedelingen. Het zeewater vanuit het zuidwesten ontmoette halverwege de waard het zoete rivierwater uit het noordoosten. Het richte onderweg grote schade aan in sloten die uitgediept werden tot killen (plassen in de uiterwaarden) of die volgestort werden met aangespoelde aarde, klei en zand.

Werk aan de dijk

De bevolking pakte in 1422, met steun van graaf Jan van Beieren, het repareren van dijken en het wegmaken van het water snel aan. Aan het eind van de zomer waren de gaten weer grotendeels dicht. Die zomer was het opnieuw heet en extreem droog, maar een nat najaar volgde. Over het hele westen van Nederland kwamen daardoor weer overstromingen voor en dat werd in de natte zomer van 1423 niet veel beter. 1424 was echter weer erg heet en droogde de natte veendijken uit, zodat de dijklichamen bijna sponzen

werden. De derde Elisabethsvloed van 18 november 1424 vernietigde uiteindelijk alle reparaties aan de dijken.² De Grote Waard liep weer vanuit Broek en de Merwede onder, nu over een breder front. Boeren die al voorzichtig teruggekomen waren, vluchtten weer naar de steden of naar waarden die nog wel droog waren. Tot omstreeks 1430 heeft men nog geprobeerd om gaten te dichten, maar er was te weinig geld. De politieke situatie, met name in het zuiden van Holland, was zo onzeker dat de ingelanden, de bezitters van land in de waard, het bijltje er op den duur bij neergooiden. Ze 'staken de spade in de dijk'. Langzaam stroomde bij elke vloed het water steeds weer over de landerijen en liet bij eb een laagje zandige klei achter. Het schuurde nieuwe killen uit en verstopte oude weteringen in de voormalige Grote Waard. Toen er weer inpolderingen plaatsvonden, was er een laag slib over het land gelegd van tussen de een en twee meter dik: het Merwededek. Het is die laag die archeologen bij opgravingen op het hele Eiland van Dordrecht steeds weer tegenkomen. Het was echter nog steeds geen oneindige watervlakte, zoals wel wordt gedacht en zoals die dikwijls ook op kaarten werd weergegeven. Overal staken stukken dijk met bomen en struiken

boven het water uit en groeiden zandige slikken en begroeiende gorzen aan. De meestal uit hout, leem en riet opgetrokken boerenwoningen vervielen na enige tijd, zodat er niets meer van overbleef dan wat paalsporen. Wel waren nog lang de stenen kerken met hun torens en steenhuizen te zien, die leken te drijven in meren. Op den duur werden ze netjes afgebroken en werden de stenen hergebruikt in nieuwe nederzettingen elders. Het landschap veranderde van graanakkers en groentetuinen in een nat getijdengebied waar riet en biezen werden geoogst. Vissers uit de wijde omgeving vingden er in de brede killen zalm in netten aan palen, de zalmsteken. De Verdronken Waard werd de Biesbosch en de grootste killen veranderden in brede stromen, zoals het Hollands Diep, de Nieuwe en de Boven-Merwede en, aan de Brabantse kant, de Amer.

Nijdige boer

Kroniekschrijvers die meer of minder ver van de gebeurtenissen afzaten, beschreven al snel na 1421 de gevolgen. In Lübeck, dat handelscontacten met Dordrecht onderhield, vermeldde iemand de ramp en de schade aan volk en vee, en zestien 'kerspelen' (kerkdorpen) die verdronken. In Tiel spraken men dertig jaar later meer in het

² Er was in november 1404 al een eerste Elisabethsvloed geweest die vooral Vlaanderen en Zeeland trof, maar ook rond het IJ en in de Riederwaard overstromingen veroorzaakte.

algemeen over de schade over heel Vlaanderen, Zeeland en Holland in 1421 en schatte men dat er in het geheel zo'n 2.000 mensen omgekomen waren. Verder weg, in Keulen, had men het omstreeks 1500 al over 100.000 doden. Nog wat later schatte men het aantal verdrinken dorpen in de Grote Waard op 72, een op Bijbelse voorbeelden gebaseerd getal dat dikwijls met rampen werd geassocieerd. Dat vertelde men aan bezoekers uit het buitenland, die het thuis doorvertelden en opschreven. De zeventiende-eeuwse Dordtse historieschrijvers Van Beverwijck en Balen namen dat aantal eveneens over en hadden het over duizenden slachtoffers in de Grote Waard. Zij verspreidden ook de toen ontstane sages over de 'nijdige boer' die een dijk had doorgestoken om zijn buren 'te bederven' en het kind in de drijvende wieg die door een kat in evenwicht werd gehouden en aanspoelde in Kinderdijk. Dat laatste is trouwens een verhaal dat bij meer overstromingen in binnen- en

buitenland wordt verteld. In Dordrecht werd het eeuwen later geloofd en beweerde een familie zelfs van dat kind af te stammen. Dat de grote aantallen slachtoffers schromelijk overdreven waren, is inmiddels wel duidelijk. Berekeningen aan de hand van latere bevolkingsgegevens geven een geschatte totale bevolking van de hele Grote Waard van ongeveer 20.000 mensen. Die hele waard was ongeveer 540 vierkante kilometers groot en er wordt geschat dat circa 70 procent in ieder geval tijdelijk en soms voorgoed verloren ging. Dat is een kleine 380 vierkante kilometers. Zoals gezegd ging niet alles in één klap teloor. Mensen die bij de inbraakgaten woonden, waren misschien verrast door de vloed en sommigen van hen zullen het niet hebben overleefd. Maar het zal een paar dagen geduurd hebben voor de vloed alle delen van de Grote Waard hadden bereikt. Het water moest langs allerlei hindernissen, zoals de oeverwallen en kaden van de kleine veenrivieren tussen de

polders. Hoe verder het water kwam, hoe langzamer het ook zal hebben gestroomd.

Zwaar overdreven

Voor het water in 1421 zijn uiterste grens had bereikt, hadden mensen voldoende tijd om met hun boten te vluchten, op het dak te klimmen of andere hoge plekken op te zoeken. Een paneel van het Sint-Elisabeths-altaar, dat tussen ca. 1490-1495 ter herinnering aan de ramp

'Langzaam stroomde bij elke vloed het water steeds weer over de landerijen en liet bij eb een laagje zandige klei achter'

werd geschilderd, laat zien hoe het water zich tussen de hoogten een weg baande. Bij eb zakte het water natuurlijk steeds een meter of wat. Ondanks de herhalingen van wateroverlast in 1422 en 1423, en voor de tweede grote vloed in 1424, was er voldoende gelegenheid om zelfs interieurs uit huizen en kerken, ►

Gravure van de Sint-Elisabethsvloed van 18 november 1421, met een dijkdoorbraak en de overstroming van de Grote Waard. In de verte is Dordrecht te zien. Gravure door S. Fokke, uit: J. Wagenaar, *Vaderland-sche Historie, deel III* (Amsterdam 1770) 34. Gebundeld in het *Dordracum Illustratum*. Bron: Regionaal Archief Dordrecht.

Boven: Gevelsteen met tekst over de Sint-Elisabethsvloed. Hij zat van 1609 tot 1870 in de Spuiport, en op deze foto in de gevel van Wepsterschool (1950-1959). Na opslag in een depot bevindt de steen zich nu in een muurtje aan de Spuiboulevard in Dordrecht. Gemeentelijke Prentverzameling, Dordrecht.
Onder: Detail van het raam met een afbeelding van de Sint-Elisabethsvloed van 1421 in de Grote Kerk in Dordrecht, 1909. Gemaakt door Herman Veldhuis, Atelier van Gebrand Glas 't Prinsenhof te Delft. Foto: Ad Molen-dijk, 2000. Gemeentelijke Prentverzameling, Dordrecht.

inclusief loeizware doopvonten, te halen en die naar elders te verschepen. Oud-stadsarcheoloog van Dordrecht Johan Hendriks zou het bijzonder hebben gevonden als er in de waard veel meer dan 200 mensen door het water waren omgekomen. Dat komt ook beter overeen met de 2.000 doden die volgens de *Tielse kroniek* tijdens de vloed in totaal vielen. Ook het getal van 72 verdronken en verdwenen parochies in de waard was zwaar overdreven. Veel latere

beschrijvers hebben bovendien geen onderscheid gemaakt tussen (kerk)dorpen, ambachten, parochies en heerlijkheden. Die kunnen overlappen en dorpen of heerlijkheden kunnen uit meerdere ambachten bestaan, terwijl een heerlijkheid of een parochie een samenraapsel van kerkdorpen, gehuchten (met een naam) en ambachten kan zijn. Het dorp Sliedrecht, dat toen aan de zuidelijke oever van de Merwede lag, bestond bijvoorbeeld uit drie ambachten,

terwijl de parochie Sliedrecht van Houweningen tegenover Giessendam tot in de stad Dordrecht reikte. Je moet dus bij de dorpsnamen goed kijken wat bij wat hoorde. Omdat het lang niet altijd duidelijk was, en nog steeds niet is, hoe de connectie tussen die verschillende gemeenschappen lag, hebben onderzoekers aantallen van tussen de 19 en 27 verloren en niet meer opgebouwde nederzettingen genoemd op een totaal van ongeveer 55. Dat komt aardig dichtbij de zestien kerspelen van de Lübeckse kroniekschrijver. Een dorp als Sliedrecht ging dus verloren, al bleven er nog wel wat mensen op de resten dijk langs de Merwede achter. De meeste inwoners verhuisden naar de overkant, waar de gemeente van die naam nu ligt. Daar lag toen Oversliedrecht, dat al vroeg in de dertiende eeuw wordt genoemd. 'Over' werd dus van de naam gehaald. Dorpelingen van andere plaatsen volgden dat voorbeeld. De inwoners van Weede stichtten op die manier in de latere Hoeksche Waard het dorp Cillaarshoek, waar ze hun

kerk ook weer opbouwden. Het verdrinken dorp Strijen werd op de plaats waar het nu nog ligt, herbouwd. Weer anderen trokken naar de omliggende steden. Dordrecht groeide in de vijftiende eeuw bijvoorbeeld van ca. 8.000 naar ca. 11.000 inwoners. Een groei die niet alleen door een natuurlijk geboorteoerschot te verklaren valt.

Karakteristiek landschap

Nog weer anderen begonnen wat verder in de vijftiende eeuw met inpolderen, vooral aan de randen van de waard. Het Land van Heusden en de streek ten noorden van de Langstraat, die oorspronkelijk Hollands waren en later Brabants zouden worden, werden toen al aangepakt. De latere Hoeksche Waard groeide polder voor polder tot in de achttiende eeuw. In dit gebied ligt nu nog een restje van de midden door de Grote Waard stromende Maas; die rivier is elders volkomen verdwenen. Het gebied ten zuiden en oosten van Dordrecht werd pas vanaf ongeveer 1600 aangepakt. Het inpolderen ervan duurde, in fasen, tot in de twintigste eeuw. Zo ontstond langzaam het Eiland van Dordrecht zoals het er nu uitziet.

Men kan zeggen dat de Elisabethsvloeden het leven van hen die ze meemaakten grondig ontregelden. Als de bewoners niet verdrinken, kwam het er meestal op neer dat ze de nederzettingen waar ze soms al 400 jaar hadden gewoond moesten verlaten. Er moest dan elders een nieuw bestaan opgebouwd worden. We moeten echter niet vergeten dat men in het waterrijke Holland en Zeeland elk jaar wel een paar keer te maken kreeg met hoog water en dat stukken land overstromden. De rivieren voerden (en voeren nu nog) in de lente grote hoeveelheden smeltwater uit Duitsland aan, die voor problemen zorgden. In de herfst waren het de westerstormen waardoor de dijken het nogal eens gaven.

Waarna ze dan ook weer gerepareerd moesten worden. Dat was ver voor de Elisabethsvloeden al een onderdeel van het bestaan in de polders tussen de rivieren. Niet dat men eraan gewend was – het gebeurde niet elk jaar en ook niet overal tegelijk – maar het was een gegeven waarmee men leefde. Soms waren de doorbraken door allerlei oorzaken te erg, zoals in

1421-1424, en moest men land en woning opgeven. Toch kwamen steeds terug en begon het land weer te herwinnen. Zo is het karakteristieke landschap van het westen en noorden van Nederland ontstaan. Een gebied dat tot op de dag van vandaag toeristen en andere liefhebbers trekt, maar waarin de bewoners zich maar zelden van hun verleden bewust zijn. ■

Na de Elisabethsvloeden werd het landschap gebruikt voor het turfsteken in lange smalle stroken vanaf de Maas. Zo ontstond het zogenaamde slagenlandschap dat hier en daar nog steeds zichtbaar is. Kaart van de Biesbosch bij Geertruidenberg uit 1562 door Jacob en Pieter Sluyter. Bron: Nationaal Archief.

Literatuur

- H.A. van Duinen en C. Esseboom (red.)**, *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (Dordrecht z.j. [2007]).
- W. van der Ham**, *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam 2003).
- P.A. Henderikx**, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- J. Hendriks**, 'De watersnoodrampen van 1421 en 1424', in: H.A. van Duinen en C. Esseboom (red.), *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (Dordrecht z.j.[2007]), 99-129.
- J.P.C.A. Hendriks, P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk en D.B.S. Paalman**, "Dar vordrunken 16 schone kerspele..." Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden, 1421-1424', in: *Westerheem* 53-3 (2004), 94-111.
- H. 't Jong**, *Het troetelkind der Dordtenaren. De speciale positie van de Tieselenswaard vóór de ondergang van de Grote Waard in 1421*. Masterthesis (Leiden 2009).
- H. 't Jong en M.C. Dorst**, 'Een archiefonderzoek naar vermeldingen van nederzettingen in de Groote Waard van vóór 1421', in: *Dordrecht ondergronds briefrapport* 23 (Dordrecht 2009).
- T. Stol**, 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard', in: *Holland* 13, 3-4 (1981), 129-145.
- V. Wikaart, H. van Engen, K. Leenders, C. de Bont, P. Martens, I. Zonneveld en H. Werther (red.)**, 'Nijet dan water ende wolcken'. *De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdronken Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009).